

O‘ZBEK VA ARAB TILLARIDAGI SON KATEGORIYASINING
CHOG‘ISHTIRMA TAHLILI

Raimberdiyeva Gulnora Husan qizi

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi Filologiya va tillarni o‘qitish (arab tili) yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Ilmiy maslahatchi: A. To‘xtanazarov

Annotatsiya: *Ushbu maqolada umumiy tilshunoslikda son kategoriyasi tushunchasi va uning ifodalanishi to‘g‘risida qisqacha ma‘lumot beriladi. Shuningdek, o‘zbek va arab tillaridagi ot so‘z turkumi doirasida mazkur grammatik kategoriya ta‘sirida yuzaga keluvchi qator o‘xshashlik va farqlar tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Grammatik kategoriya, singularia tantum, pluralia tantum, son kategoriyasi, birlik, ikkilik, ko‘plik, siniq ko‘plik, o‘zak, negiz, qo‘shimcha.*

Grammatik son kategoriyasi odatda birlik va ko‘plikdagi formalarning oppozitsiyasidan tashkil topadi. Birlik turkiy tillarda nol ko‘rsatkichli bo‘lsa, ko‘plik **-lar** va uning turli variantlari yordamida ifodalanadi, lekin turkologiyada turkiy tillardagi grammatik son kategoriyasi formalarini boshqacha ifodalash ham mavjud.[9;34] Birlik soni predmet va hodisalarning yakkaligini anglatga, ko‘plik ularning birdan ortiqligini, soni noaniqligini ifodalaydi. Ba‘zi tillarda birlik ko‘plikdan tashqari juftlikni anglatuvchi ikkilik va yana ba‘zi tillarda uchlik soni ham uchraydi.

Son kategoriyasi faqat otga xos bo‘lmay, sifat, olmosh va fe‘llarda ham ifodalanishi mumkin. Lekin uning grammatik ifoda uslublari so‘z turkumlari va tillarda bir xil emas.

O‘zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz tillarida mazkur kategoriya bir-biriga zid bo‘lgan ikki xususiy son - birlik va ko‘plikdan tashkil topadi.

O‘zbek tilida noaniq ko‘plik **-lar** affiksali morfemasi bilan ifodalansa, aniq ko‘plikda, ya‘ni otning oldida son kelganda ot oxiridagi **-lar** qo‘shimchasi tushib qoladi.[4;76] Masalan, *o‘nta kitoblar* tarzidagi birikmada odatdagi ko‘plikni ifodalovchi **-lar** qo‘shimchasi noto‘g‘ri ishlatilgan, uslubiy jihatdan to‘g‘risi *o‘nta kitob* bo‘lishi kerak.[5;43] Grammatik son kategoriyasi tildagi bir necha so‘z turkumida o‘z aksini topsa ham, uning nutqdagi vazifasi bir xil emas. Masalan, otlarda son birlik va ko‘plikni anglatga, sifat va fe‘llarda u belgi va ish-harakatning miqdorini ko‘rsatmaydi. Ma‘lumki, sifat ham, fe‘l ham nutq jarayonida ot bilan uzviy bog‘langan bo‘ladi. Sifat va fe‘ldagi son bu so‘z

turkumlarining qaysi shakldagi ot bilan munosabatga kirishishiga bog‘liq: ular ko‘plikdagi ot bilan bog‘lansa, unda o‘zlari ham ko‘plikda kelishlari lozim.[4:77]

Tillarda faqat birlikda va faqat ko‘plikda ishlatiladigan so‘zlar ham mavjud: **ko‘z, suv, un, “очки”, “духи”**. Faqat birlikda qo‘llanadigan so‘zlarga nisbatan **singularia tantum**, faqat ko‘plikda ishlatiladigan so‘zlarga nisbatan esa **pluralia tantum** tushunchalari qo‘llaniladi.[7:44]

Odatda, birlikda qo‘llanadigan otlar:

1. Donalab sanalmaydigan predmet nomlari: *kerosin, sut, un, yog‘, suv* kabi;
2. Juft predmetlarning nomlari: *zirak, etik*;
3. Belgi nomlari, ish-harakat, faoliyat-jarayon va mavhum tushunchalarni bildiruvchi otlar: *yaxshilik, do‘stlik, loygarchilik, tezlik, yugurish, yozish, sevgi, aql, muhabbat* kabi;
4. Atoqli otlar: *Toshkent, Navoiy, Amir Temur*;
5. Juft otlar: *o‘tin-ko‘mir, qozon-tovoq* (bunday otlarning o‘zida ko‘plik ma‘nosi anglashilib turadi);
6. Insonning yakka va juft organlari: *bosh, ko‘z, yurak*;

Ko‘plik **-lar** qo‘shimchasi bilan ifodalansa, bunga **morfologik yo‘l** deyiladi. Masalan, *uyalar, do‘stlar, binolar*. Shuningdek, birlikdagi ot oldidan birdan yuqori bo‘lgan saboq sonlarni yoki daraja-miqdor ravishlarini: *ko‘p, ancha* kabi so‘zlarni qo‘shish yordamida ham ko‘plikni ifodalash mumkin. Bunga esa **sintaktik yo‘l** deyiladi. Masalan, *ko‘p odam, yigirmata maktab, ancha yillar* kabi.

Shuni ta’kidlash kerakki, ko‘plik shakli sanaluvchi **-lar** otlarga qo‘shilib doimo ko‘plikni bildiravermaydi. U birlik ma‘nosini o‘zgartirmasligi ham mumkin. Bu vaqtda **-lar** hurmat, tasviriylikni kuchaytirish, ta’sirchanlikni oshirish ma’nolarida qo‘llaniladi. Masalan, *ko‘zlarimga ishonmayman*. Bu jumladagi *ko‘zlarimga* so‘zini birlik shaklga- *ko‘zimga* shakliga almashtirib ko‘ring. Ikkinchi holat bilan birinchi holat bir xil ma’noni- birlik ma‘nosini (bir kishining ko‘zini) ifodalasa ham, bu ikki holat ta’sirchanlik, ifodalilik belgisiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Birinchisida yuqoridagi belgilar bor, ikkinchi holatda esa yo‘q. Yana solishtiring:

Bolalarning shovqinidan boshlarim og‘rib ketdi- bolalarning shovqinidan boshim og‘rib ketdi. Har ikkala holatda ham bir kishining boshi haqida fikr yuritiladi, lekin birinchi gapda *boshlarim* so‘zidagi **-lar** ko‘plikni bildirmasdan, *bosh* so‘zining ma‘nosini kuchaytirish, ta’kidlash vazifasini bajaradi. Bunday ma’no esa ikkinchi holatda yo‘q.

Donalab sanalmaydigan narsa va hodisalarni bildiruvchi otlar birlik shaklga kelsa ham, aslida jamlikni bildiradi. Masalan, *Ko'chaga qum to'kilgan* yoki *Ariq to'la suv, ichgani tashna, bolam*.

Bunday so'zlar ko'plik shaklini olganda ko'pincha narsa va hodisaning xilma-xil ekanligini bildiradi. *Suvlar (gazli suv, mineral suv kabi); bozordagi unlar*. Ba'zan tasviriylik, ifodalilikni kuchaytiradi: *ko'z yoshini artdi- ko'z yoshlarini artdi*.

Ko'plik atoqli otlarga qo'shilganda o'zi qo'shilgan otning ko'pligini emas, balki uning boshqalar bilan birgalikda ekanligini yoki geografik nomlarga qo'shilganda shu geografik joyning kengroq, atrofdagi joylar bilan birlikda ekanligini bildiradi: *Olimjonlar kelishdi* (bir nechta Olimjon emas, Olimjon va uning yaqinlari); *Mirzacho'llar obod bo'ldi* (Mirzacho'l va unga yaqin joylar).

Qarindoshlik bildiruvchi so'zlarga ko'plik shakli qo'shib hurmat ma'nosini bildiradi. Bunday vaqtda egalik qo'shimchasi bilan birgalikda qo'llaniladi. Qaysi shaxsdagi egalik qo'shimchasi bilan bilan qo'llanilishiga ko'ra ko'plik va egalik qo'shimchalarining o'rinlashishi farqlanadi:

1. I yoki II shaxs egalik qo'shimchasi bilan kelganda ko'pincha **egalik qo'shimchasi oldin, ko'plik qo'shimchasi esa undan keyin** keladi: Masalan, *Oyimlar keldilar. Dadanglar aytdilar. Opamlar salom aytdilar*. Agar bu tartib o'zgarib, ko'plik shakli oldin, egalik keyin kelsa shaxsning ko'pligini yoki jamlikni ifodalash mumkin: Qiyoslang: *Opalarim kelishdi*.

2. Ko'plik shakli III shaxs egalik qo'shimchasi bilan birgalikda qo'llanilganda, **ko'plik shakli oldin, egalik shakli keyin keladi** va ko'plik shakli hurmat ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *Xayriniso, dadamning opalari bo'ladilar*.

Ko'plik sonining hosil bo'lishi

Morfologik usul	Ota-onalar
Sintaktik (yoki leksik) usul	Ko'p ota-ona, ko'p odam, yigirmata kitob, ancha yil, ming-ming daraxt
Morfologik-sintaktik (yoki leksik) usul	Ko'p ota-onalar, ko'p odamlar, ancha yillar, bir qancha xonadonlar

-lar qo'shimchasi uslubiy jihatdan quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

Misollar	Ma'nolar
Dadamlar keldilar, opamlar salom aytdilar	hurmat ma'nosi

Mirzacho‘llar obod bo‘ldi	shu geografik joyning kengroq, atrof-dagi joylar bilan birlikda ekanligi
Olimjonlar kelishdi	jamlash, umumlashtirish
Ko‘z yoshlarini arttdi	tasviriylk, ifodalilikni kuchaytirish
Boshlarim og‘rib ketdi, yuraklarim siqilib ketdi	tasviriylk, ifodalilikni kuchaytirish
Do‘konga yog‘lar, unlar keltirildi	narsalarning turini bildirish
Janoblari kelibdilar-da!	kinoya
Mart oylarida	noaniqlik
Tillaring kesilsin!	salbiy munosabat

-lar qo‘shimchasi sof fe‘lga qo‘shilganda tuslovchi tarkibida keladi:
Turnalar, uchinglar![6;67]

Arab tilida ism turkumidagi so‘zlar uchta grammatik sonda turlanadi:

1. Birlik- مفرد
2. Ikkilik- تثنية
3. Ko‘plik- جمع [2;54]

Arab tilidagi birlik son aksariyat tillardagi singari nol ko‘rsatkich (maxsus shakl ko‘rsatkichining yo‘qligiga) ega. Narsa yo tushuncha ikkita bo‘lsa, ikkilik shakli (المثنى), ikkidan ortiq bo‘lsa, ko‘plik shakli (المجموع) ishlatiladi.

Ismlarning ikkilik son shaklini yasash uchun so‘z oxiriga **ان** qo‘shimchasi qo‘shiladi:

- أستاذ – أستاذان – ikki ustoz
- أخت – أختان – ikki opa (singil)
- خياطة – خياطان – ikki tikuvchi ayol
- حجرة – حجرتان – ikki xona
- بطيخ – بطيختان – ikki tarvuz

Ikkilik sondagi ismga aniqlik artikli “ال” qo‘shilsa ham, oxiridagi qo‘shimchasi o‘zgarmaydi. Masalan:

- المعلمتان – معلمتان ، المعلمان – معلمان
- اليدان – يدان ، التفاحتان – تفاحتان

Oxirida **ان** (alif maqsura) bo‘lgan ismlardan ikkilik “alif maqsura” o‘rniga **ان** qo‘shimchasini qo‘shib yasaladi. Masalan:

- الفتيان – الفتى ; فتيان – (yigit) فتي
- المعنيان – المعنى ; معنيان – (ma‘no) معنى

قاضٍ (qozi), محامٍ (himoyachi, advokat) kabi “tanvin kasra”ga tugagan soʻzlardan ikkilik son shakli “tanvin kasra” oʻrniga ِيَانِ qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasaladi: قاضيان , محاميان .

Oxiri “tanvin fatha”ga tugagan soʻzlardan ikkilik “وان” qoʻshimchasini qoʻshib yasaladi. Masalan:

العصوان – العصا , عصوان – (tayoq, hasa) عَصاً ;

Oxirida ء yoki ء boʻlgan ismlar muzakkar jinsida boʻlsa ء (hamza) saqlanib qoladi: لقاءً (uchrashuv) – لقاءان ; ابتداءً (boshlanish) – ابتداءان . Agar ism muannas jinsiga tegishli boʻlsa, soʻz oxiridagi hamza “و” harfiga almashtiriladi: سماء (samo) – سماوان ;

زرقاوان – (moviy – muannas) زرقاء ; صحراوان – (sahro) صحراء

أب (ota) va أخ (aka, uka) soʻzlaridan ikkilik son shakli yasalganda ham “و” harfi qoʻshiladi: أبوان , أخوان [1;70]

Arab tilida gap ikkidan ortiq predmet yoki shaxs toʻgʻrisida ketganda koʻplik son ishlatiladi. Koʻplik son oʻzining morfologik xususiyatiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. Toʻgʻri koʻplik.
2. Siniq koʻplik.

Toʻgʻri koʻplik

Soʻzning oxiriga maʼlum qoʻshimchalarni qoʻshish orqali hosil boʻladigan koʻplik toʻgʻri koʻplik deyiladi. Toʻgʻri koʻplik quyidagicha hosil boʻladi:

1. Birlik muzakkar jins otlar oxiridagi tanvinni olib tashlab, وَنْ – *uuna* qoʻshimchasini qoʻshish bilan. Masalan:

معلم *muʼallimun* oʻqituvchi, - معلمون *muʼallimuuna* oʻqituvchilar

فلاح *fallaahun* dehqon, - فلاحون *fallaahuuna* dehqonlar.

2. Bu qoʻshimcha yordamida baʼzan erkak kishini bildirmaydigan soʻzlardan ham koʻplik hosil qilish mumkin. Masalan:

سِنُونَ – سنَةٌ yillar

3. Birlik muannas jins soʻzlardan *-atun* qoʻshimchasini olib tashlab, - *aatun* qoʻshimchasini qoʻshish bilan. Masalan:

معلمة *muʼallimatun* oʻqituvchi ayol

معلمات *muʼallimaatun* oʻqituvchi ayollar

فلاحة *fallaahatun* dehqon ayol

فلاحات *fallaahaatun* dehqon ayollar

4. Bundan tashqari jonsiz predmetni ifodalab kelgan birlik muannas va muzakkar soʻzlardan ham muannas jins toʻgʻri koʻplik hosil qilish mumkin. Masalan:

لغة *lugʻatun* til – لغات *lugʻaatun* tillar

محصول *mahsuulun* hosil – محصولات *mahsuulaatun* hosillar

5. Agar muannas jins otlar اء – yoki ئ – tugagan bo'lsa, hamza و ga, ئ esa ي ga aylanadi. Masalan:

صحراء *sahraa' u cho'l* – صحراوات *sahraavaatun* chollar

ذكري *zikraa* esdalik – ذكريات *zikraayaatun* esdaliklar. [8;62]

Siniq ko'plik

So'zning o'zagini tashkil etuvchi undoshlar orasidagi unilarning o'zgarishi, no'zak undoshlarning kirishi, umuman, so'z ichki tarkibining o'zgarishi natijasida hosil bo'luvchi ko'plik siniq ko'plik deyiladi. Masalan:

كتاب – كتب – kitoblar, انسان – ناس – odamlar.

Siniq ko'plik har bir so'zdan o'ziga xos vaznda hosil bo'ladi. Bu vaznlar anchagina bo'lib, ularni ma'lum qoida asosida tartibga solib bo'lmaydi. Birlik sonda bir xil vaznda bo'lgan so'zning ko'pligi har xil vaznda bo'lishi yo birlikda har xil vaznda bo'lgan so'zlarning ko'pligi bir xil vaznda bo'lishi mumkin. [3;40] Shuningdek, o'zbek tilida *singularia tantum*, ya'ni odatda faqat birlik shakliga ega bo'lgan aksariyat so'zlarning arab tilida ko'plik shakliga ega ekanligi ham e'tiborga molik. Masalan:

ماء (suv) – مياه

أملاح (tuz) – ملح

أقمار (Oy) – قمر

شحم (yog') - شحوم va h.k. Bu so'zlar o'zbek adabiy tilida aksariyat hollarda faqat birlikda ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, dunyodagi barcha tillar, ularning qaysi til oilasiga mansubligidan qat'i nazar son kategoriyasiga ega. Zero, usiz nutqni aniq, tushunarli va ba'zi o'rinlarda, ta'sirchan bayon etib berishning deyarli iloji yo'q. Ammo tan olish kerakki, umumiy tilshunoslikda son kategoriyasining mavjudligi barcha tillarda u bir xil ifoda etiladi yoxud aynan bir xil vazifani bajaradi degani emas. Xolbuki, ayrim tillarda ko'plik shakli nafaqat miqdorni, balki hurmat, kinoya, ta'kid, kuchaytiruv, narsa va predmetning turi, jamlov singari qator ma'no nozikliklarini ifodalashda ham faol qo'llanilishini kuzatamiz.

Yuqorida turkiy tillar oilasiga kiruvchi o'zbek tili hamda xom-som lingvistik oilasiga mansub arab tillaridagi son kategoriyasining ifodalanishi, shuningdek, u anglatuvchi ma'no-mazmunni o'zaro qiyoslash natijasida ular orasidagi qator umumiy va ayri jihatlarni uchratish mumkin. Xususan, o'zbek tilida otlar tarkibidagi ko'plik va egalik shakllari o'rnini o'zgartirish orqali turli ma'noviy tovlanishlar kuzatiladi. Ba'zi o'rinlarda esa hatto ko'plik shakli ko'plik

ma'nosiga emas, balki birlikka ishora qilishi ham mumkin va bu holatlarda u jumlaning tasviriyliги, badiiyliğini oshirishga xizmat qiladi.

Arab tilidagi ikkilik grammatik shaklining mavjudligi esa o'zbek tili uchun begonaligi jihatidan xarakterlidir. Bundan tashqari, mazkur tilda o'zbek tilidan farqli o'laroq sonda turlanayotgan ot bilan o'zaro aloqadagi sifat hamda fe'llarda ham otning soni yaqqol aks etadi. Qolaversa, arab tilida faol qo'llaniluvchi jins kategoriyasi ta'sirida ko'plik shaklining muzakkar (erkak) va muannas (ayol) jinsiga mansub so'zlar uchun alohida ikki xil varianti mavjud. O'zbek tilida esa jins kategoriyasi yo'qligi tufayli barcha ismlar bir xil ko'plik shakli (-lar) orqali mazkur ma'noni ifodalaydi. Shu bilan birga, son kategoriyasi vositasida o'zbek tilining agglutinatив, arab tilining esa flektiv tabiati to'laligicha namoyon bo'ladi. Zero, arab tilidagi asos tarkibining o'zgarishi orqali ko'plik ma'nosining ifoda etilishi o'zbek tilida uchramaydi.

Har ikkala til uchun umumiy xususiyat sifatida birlik ma'nosining nol ko'rsatkichga ega ekanligi, shuningdek, arab tilida ham o'zbek tilidagi singari ko'plik shaklini yasovchi affikslarning mavjudligi va boshqa bir qancha jihatlarni keltirishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdujabborov A. Arab tili. -Toshkent: Tafakkur, 2020.
2. Hasanov M. Arab tili. -Toshkent: Global books, 2019.
3. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997.
4. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
5. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar, ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik. Birinch nashr. -Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017.
6. Rasulova N. Ona tilidan ma'ruzalar. -Toshkent: Nurafshon ziyo yog'dusi, 2018.
7. Turniyozov N. Tilshunoslikka kirish (ma'ruzalar matni). -Samarqand, 2005.
8. Xalidov B. Arab tili darsligi. -Toshkent: Fan, 2007.
9. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent, 2005.

